

Етномовні процеси в Україні і (за даними переписів населення 1989 і 2001 рр.)

Сучасні політичні процеси в Україні стали визначальною причиною зростання етнічної самосвідомості титульного етносу — українців та важливим фактором впливу на самоідентифікацію національних меншин. Питання усвідомлення української мови як рідної надзвичайно актуалізувалося.

Загалом національна мова є однією з найхарактерніших етнічних ознак, факт її збереження за будь-яких умов буде засвідчувати існування окремого етносу. В незалежній Україні ситуацію щодо мовної самоідентифікації ускладнює тривала попередня деетнізація титульного етносу. Соціально більш престижною до 1991 року була російська мова і значна частина етнічних українців як і представників інших, менших за чисельністю, етнічних груп фактично перейшла до побутового спілкування російською мовою.

Юридично інституалізацію української мови як державної мови було закріплено двома основоположними актами — законом «Про мови» 1989 р., згідно якого вперше було проголошено українську мову державною, та Конституцією України 1996 р., стаття 10 якої підтвердила державний статус української мови [1].

Якщо донедавна у вітчизняній історіографії панувала думка про інтеграційну сутність мовних «запозичень», то з 90-х рр. ХХ ст. дослідники все частіше робили наголос на негативному впливі мовної асиміляції [2]. Наукові пошуки з етномовних питань повинні базуватися на статистичних підсумках загальних переписів населення. Програми таких глобальних обстежень передбачають виявлення комплексної інформації щодо таких основних структурних характеристик суспільства, як демографічна, етнічна і соціальна.

Протягом років незалежності риторика щодо статусних позицій української, російської та інших мов змінювалася, однак своїх політичних позицій мовне питання не втрачало. Після розпаду СРСР перший президент незалежної України, Л. М. Кравчук, виявляючи турботу про права людини, підтримав захист державним законодавством мовних прав етнічних росіян, які стали українськими громадянами [3]. За наступного президента, Л. Д. Кучми, було прийнято Конституцію України, яка закріпила статус державної за українською мовою. Незважаючи на офіційну декларацію надуманості мовної проблеми в Україні, здійснену у 2006 році [4], президент В. А. Ющенко і його секретаріат активно займалися розробкою Концепції державної мовної політики та проекту закону про розвиток і застосування мов в державі, чим було засвідчено актуальність мовного питання в українському суспільстві [5].

Того ж таки 2006 року прем'єр-міністр України Ю. І. Єхануров виокремлював як проблемну мовну ситуацію в АР Крим, де вільному обігу була російська мова, а українська фактично не була поширеною. Наступний

прем'єр-міністр України В. Ф. Янукович був солідарним з попередником щодо проблем саме української мови у південних і східних регіонах країни і зазначав, що гасла про мови експлуатуються політиками для збільшення їх власного рейтингу, але проблема залишається невирішеною у суспільстві (як і щодо російської мови) [6].

Проблема ще більше набула гостроти за президентства В. Ф. Януковича, особливо у зв'язку із Законом «Про засади державної мовної політики № 5029-VI», прийняття якого Верховною Радою України у червні-липні 2012 року викликало принципові протистояння в українському політикумі. Згідно з цим правовим документом, статус державної було підтверджено за українською мовою, але при цьому були значно збільшені можливості використання регіональних мов, частка носіїв яких сягала 10% від загальної чисельності жителів регіону (під це визначення підпало 18 мов).

З числа 132 національностей та народностей, представники яких у 2001 р. проживали в Україні, чисельно і територіально домінуючим є один із найчисленніших етносів Європи — українці. Всеукраїнський перепис зафіксував, що кількість етнічних українців у державі становила 37541,7 тис. осіб, тобто 77,8% всього населення [7]. За період після попереднього перепису 1989 р. їх кількість зросла на 122,6 тис. (0,3%), а питома вага відносно всього населення збільшилася на 5,1%. Абсолютне чисельне переважання українців простежувалося на всій території України за винятком Криму.

В ході перепису 2001 р. було виявлено, що понад 85% жителів країни рідною мовою назвали мову своєї національності [8]. Така тенденція була властива всім регіонам України. Питома вага етнічних українців, які вважали рідною українську мову була абсолютно переважаючою в більшості регіонів країни, а її показник коливався від 71,6% в Одеській до 99,9% у Тернопільській області. Лише в Луганській і Донецькій областях, а також в Автономній Республіці Крим та Севастопольській міськраді частка українців з мовою своєї національності становила відповідно 50,4% і 41,2%; 40,4% і 29,6%.

Визнання статусу рідної за мовою своєї національності у представників інших національних груп напряму залежало від характеру їх розселення (компактного або розсіяного) та місця проживання (міська чи сільська місцевість). До 2001 р. мову своєї національності в якості рідної мови найбільше зберегли росіяни (95,9%), угорці (95,4%), кримські татари (92,0%), румуни (91,7%), гагаузи (71,5%), молдовани (70%), болгари (64,1%), тобто ті національності, представники яких проживають в Україні великими самостійними групами. Однак і ці етноси (крім румун) зазнали незначного зменшення вказаного показника у порівнянні з 1989 р.

Для порівняно чисельних етносів, що проживали на території країни менш компактно (невеликими групами або окремими сім'ями) здебільшого характерним було визнання мови інших національностей у якості рідної мови. Так, найменша частка осіб, які у 2001 р. рідною назвали мову своєї

національності, виявилася серед євреїв (3,1%), греків (6,4%), німців (12,2%), поляків (12,9%), білорусів (19,8%), татар (35,1%), грузинів (36,7%).

До збереження етномовних традицій більш тяжіло сільське населення. Зокрема, у 2001 р. 80% міських жителів рідною вважали мову своєї національності, а в селах цей показник зростав до 96%. Згідно підсумків перепису 2001 р. частка міських жителів перевищувала середній по країні показник (67,2%) у євреїв (98,5%), грузинів (87,2%), азербайджанців (81,6%), татар (80,4%), вірмен (79,5%), білорусів (77,8%), німців (73,9%), циган (70,3%), поляків (69,1%). Важливим є той факт, що представники цих національностей в якості рідної назвали російську мову, окрім поляків, серед яких більшість (71%) вважали рідною українську мову. Отже, вплив радянської політики давався взнаки і після 12 років незалежного державного існування.

З точки зору етнічної консолідації позитивним слід визнати наступний момент: серед українців питома вага осіб, які рідною мовою вважають мову своєї національності, зберігалася високою як у міських поселеннях (78,1%), так і в сільській місцевості (97,3%). У 2001 р. українську мову вважали рідною 67,5% (32,6 млн.) жителів країни, що на 2,8% більше, ніж у 1989 р. Навіть серед росіян, для 95,9% яких була рідною російська мова, питома вага осіб, які назвали рідною українську мову зросла за 1990-ті рр. з 1,6% до 3,9%.

Загалом за період з 1989 по 2001 рр. відбулося збільшення відносної кількості осіб, які визнали українську мову рідною, при одночасному зменшенні тих, хто назвав рідною російську мову. Така тенденція була зафіксована навіть у тих регіонах, що традиційно відрізнялися значною часткою російськомовного населення: у Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Харківській та Херсонській областях. Винятком залишалися Донецька і Луганська області та Автономна Республіка Крим.

Цікаво порівняти зазначену динаміку з ситуацією щодо російської мови. Підрахунки доводять, що у 2001 р. російську мову назвали рідною 29,6% (14,3 млн.) населення, що на 3,2% менше, ніж у 1989 р. Крім росіян, значний відсоток осіб, що визнали російську мову рідною виявився серед греків (88,5%), євреїв (83,0%), німців (64,7%), білорусів (62,5%), татар (58,7%), грузинів (54,3%), вірмен (43,1%), азербайджанців (37,8%).

Частка інших національних мов (крім української та російської), які були вказані у якості рідної, становила 2,9% при питомій вазі представників інших національностей (крім українців та росіян) 4,9%. Суттєва диспропорція у даному випадку засвідчила наявність мовної асиміляції.

Таким чином, протягом досліджуваного періоду в Україні мовно-етнічні процеси характеризувалися стійкою тенденцією до визнання різними етносами, передусім українцями, мови своєї національності в якості рідної. Відбулось поширення української мови як рідної серед представників національних меншин та все більш широке її використання як мови міжнаціонального спілкування. Вказані процеси сприяли остаточному формуванню державного статусу української мови.

Список літератури:

1. Конституція України//Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141 – Режим доступу до ресурсу: URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254_k/96-вр.
2. Кравцов Б. Прогресування русифікації в Українській РСР на основі радянських бібліографічних і статистичних даних//Сучасність. – 1972. – № 10. – С. 67–92; Нагорна Л. П. Мовна політика і національна самосвідомість: уроки минулого і сьогодення//Національна культура в сучасній Україні/гол. ред. колегії І. Ф. Курас. – К.: Асоціація „Україно”, – 1995. – С. 261–279; Скляр В. М. Етновні процеси в українському просторі: – 1989–2001 р. – Х.:Ексклюзив, – 2009. – 544 с.
3. Відповіді Л. Кравчука на запитання Конгресу національних громад. – Режим доступу до ресурсу: URL: http://www.kngu.org/KongrUkr/News03_06/03_06_Kravchuk.htm
4. Мовна проблема в Україні надумана, вважає Президент України Віктор Ющенко – Режим доступу до ресурсу: URL:<http://nrcu.gov.ua/index.php?id=4&listid=29522/>
5. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН – України, – 2008. – С. 6.
6. Янукович визнав, що проблеми російської мови на Сході не існує URL:<http://ua.proua.com/news/2006/08/23/093111.html>
7. Наступні показники розраховані автором за: Національний склад населення України. – Частина 1 (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К.: Міністерство статистики України, – 1991. – 219 с.; Національний склад населення України. – Частина 2 (по Кримській АРСР та областях за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К.: Міністерство статистики України, – 1992. – 509 с.
8. Наступні показники розраховані автором за: Національний склад населення України та його мовні ознаки (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). – К.: Державний комітет статистики України, – 2003. – 245 с.; Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю і віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). – К.: Державний комітет статистики України, – 2004. – 373 с.